

Onder redactie van dr. W.M. Dicke

‘De staat moet er voor iedereen zijn’

Interview met filosoof Herman Philipse, universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Utrecht

DOOR: WILLEMIJN DICKE

Als wetenschapper heeft hij de VIP-status. Herman Philipse heeft met zijn benoeming tot universiteitshoogleraar, een positie die alleen is bestemd voor ‘excellente onderzoekers’, volledige academische vrijheid gekregen om onderzoek en onderwijs naar zijn keuze in te richten. Maar er is meer dan de academische verworvenheden. Hij is actief in het maatschappelijke debat met zijn columns in het programma Buitenhof, met zijn boeken als het ‘Atheïstisch Manifest’ en met zijn essays in kranten en tijdschriften. Vaak zijn het polemieken over religie, vaker apologieën van het atheïsme. Wat betekent zijn visie op het atheïsme voor de taken en idealen van de overheid? ‘De staat kan geen onderwijs in illusies zoals religie financieren.’

.. 3 ..

In het maatschappelijke debat met gelovigen zoekt Herman Philipse de confrontatie. In zijn boek *Atheïstisch manifest* en *De onredelijkheid van religie* – dat in 2007 zijn achtste druk beleefde – is één van zijn aanbevelingen: ‘Openbaringsgodsdiensten zouden de aanspraak op de waarheid van hun religie radicaal moeten opgeven en de verhalen over het bovennatuurlijke die hun traditie bepalen, moeten nemen voor wat ze zijn: mythen die stammen uit een vroegere cultuurfase van de mensheid en die ons soms nog beroeren omdat ze getuigen van menselijke verlangens en tekortkomingen.’ Over de nieuwe gelovigen, de post-moderne gelovigen die de bijbel niet letterlijk nemen en God al helemaal niet, is hij geenszins milder in het *Atheïstisch manifest*: ‘Hedendaags geloof kan niet meer zijn dan de nieuwe kleren van de keizer: het geloof lijkt er te zijn, maar een kind ziet dat het geen inhoud heeft.’ En over atheïsten schreef hij tien jaar geleden een artikel in *Filosofie Magazine* met de kop: ‘De atheïst is niet arrogant. Hij denkt alleen beter na.’

Deze man van de confrontatie, die alle verzoenende gebaren van gelovigen fileert en neersabelt met secuur gekozen en weinig vleierende metaforen, opent dit gesprek als een wetenschapper. ‘Ik hecht aan het onderscheid tussen enerzijds mijn persoonlijke wereldbeschouwing, die atheïstisch is, en anderzijds de houding die de overheid moet innemen tegen wereldbeschouwingen in het algemeen. Het laatste is interessanter voor bestuurskundigen, lijkt me.’ Dit is niet de enige categorisering die hij in dit gesprek zal aanbrengen. Hij spreekt in volzinnen, afgewogen en precies, zijn woorden bedachtzaam wegend, soms koketterend met archaïsmen, altijd zonder te haperen.

Herman Philipse (1951) studeerde rechten en wijsbegeerte (cum laude) in Leiden, Oxford, Parijs en Keulen. Hij was lange tijd verbonden aan de faculteit Wijsbegeerte in Leiden waar hij ook promoveerde. Als hoogleraar in Leiden had hij de specialisatie kennistheorie. Zijn Heidegger studie is internationaal vermaard. Sinds 2003 is hij als universiteitshoogleraar verbonden aan de Universiteit Utrecht. In het maatschappelijke debat staat hij al langer bekend om zijn atheïsme, maar recentelijk is godsdienstfilosofie ook de focus geworden van zijn wetenschappelijke arbeid. Op Goede Vrijdag voeren we een gesprek over de betekenis van de atheïstische wereldbeschouwing voor de idealen en de taken van de overheid.

‘Nederland heeft een merkwaardig soort scheiding van kerk en staat’

‘Staatsfilosofisch neemt Nederland op dit punt een interessante positie in binnen Europa. In Griekenland bijvoorbeeld is er een staatskerk. In dit land is weinig ruimte voor andere godsdiensten. In Engeland is er weliswaar een staatskerk, maar Engeland laat juist veel ruimte voor andere religies. Frankrijk kent een strikte scheiding van kerk en staat, de meest strikte van ons allemaal in Europa. Daar beoogt de staat haar burgers in gewetensvrijheid op te voeden: de doctrine van de *laïcité*. De ethische waarde van deze doctrine wordt in Nederland sterk onderschat.’

Onder deze Europese landen heeft Nederland een ‘opmerkelijk zigzaggende scheidslijn’ tussen kerk en staat ontwikkeld. Vroeg in de negentiende eeuw, in 1815, was er al een scheiding van kerk en staat. De reden was dat katholiek België bij protestants Nederland werd gevoegd. Er was bijvoorbeeld een door de staat gefinancierd onderwijsstelsel met één openbare school voor alle kinderen. ‘Die strikte scheiding was eerder dan in de meeste andere westerse landen en

het interessante is nu dat er aanvankelijk een sterke scheiding was, die later weer werd afgezwakt.’

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw, toen de democratisering van Nederland gestalte kreeg, verwaterde de strikte scheiding tussen kerk en staat. In het zuiden hadden de katholieken geleidelijk steeds meer moeite met het liberale karakter van de openbare school, terwijl ook rechtzinnige protestanten vaak streefden naar overheidsfinanciering van scholen op godsdienstige basis. De schoolstrijd ontspoon zich, die ten dele een emancipatiebeweging was van de minder bedeelde. De Grondwet van 1848 legde vast dat het geven van onderwijs vrij is. Aanvankelijk werd niet elke school in gelijke mate uit de schatkist betaald. In 1917 werd de schoolstrijd beslist: ouders zijn vrij om scholen naar eigen inzicht op te richten en deze scholen worden in financiële zin gelijkgesteld met openbare scholen. ‘De Grondwet stelt deze gelijke bekostiging uitsluitend verplicht voor basisscholen (art. 23, lid 7). In de praktijk past de wetgever de financiële gelijkstelling op alle niveaus van onderwijs toe, tot en met de universiteiten.’

.. 5 ..

‘Een democratische staat is er voor iedereen’

‘Een democratische staat moet wereldbeschouwelijk neutraal zijn. Hiermee bedoel ik dat ze geen enkele godsdienst bevoordeelt boven een andere. Dit geldt alleen voor zover godsdiensten binnen het kader van de wet blijven, en bijvoorbeeld niet het afschaffen van de democratie of het doden van afvalligen als doelstelling hebben. De staat moet dus ook niet atheïstisch zijn, zoals de communistische landen waren. De staat mag godsdiensten evenmin door wettelijke bepalingen (zoals bijvoorbeeld strafbaarstelling van godslastering) voortrekken boven niet-godsdienstige wereldbeschouwingen. Met andere woorden: een democratische staat is er voor iedereen. Een geheel andere vraag is natuurlijk in hoeverre een democratische staat financieel moet bijdragen aan wereldbeschouwingen.’

‘Illusies als religie moeten de mensen zelf betalen, niet de overheid’

Het is een gemiste kans van de paarse kabinetten (Kok I en II, 1994-2002) dat artikel 23 van de Grondwet en dan met name lid 7 over de gelijke bekostiging niet is gewijzigd, vindt Philipse om verschillende redenen. ‘De overheid moet

betrouwbaar zijn. De staat kan geen onderwijs in illusies zoals religie financieren. Godsdiensten houden er opvattingen over de werkelijkheid op na waar geen enkel goed argument voor aangevoerd kan worden. De overheid moet onderwijs in dat soort opvattingen daarom niet bekostigen. Overheidsfinanciering moet alleen onderwijs in echte kennis en vaardigheden betreffen. Daaronder valt wel kennis van de wereldgodsdiensten, maar niet het verbreiden van religieuze opvattingen zelf.'

Philipse is niet per se tegen religieus onderwijs, maar dan moet het een privé initiatief zijn, betaald door de ouders. Bovendien leidt de huidige financiering van onderwijs op godsdienstige basis tot versplintering van middelen en daardoor tot verlaging van kwaliteit. Een ander, zij het ondergeschikt argument, tegen de staatsfinanciering van bijzondere scholen is de opkomst van moslimscholen. Vaak zijn deze scholen georganiseerd naar land van herkomst van de ouders. 'Met deze islamitische scholen wordt de integratie niet bevorderd en de kinderen worden gedupeerd.' Tenslotte is er nog een democratisch argument om artikel 23.7 te wijzigen: 'Gezien de steeds verder voortschrijdende ontkerking in Nederland, die telkens weer blijkt uit sociologisch onderzoek, kalft de democratische basis voor ons systeem van overheidsgefinancierd onderwijs op godsdienstige grondslag alsmar verder af. Degenen die er nog het meeste belang bij hebben zijn de bonzen van de godsdienstige onderwijsorganisaties, die in Nederland te veel macht hebben.'

*'Religieuze dwang op kinderen is immoreel.
Kinderen hebben ook godsdienstvrijheid'*

Volgens Philipse moet de rechtsstaat haar burgers opvoeden tot vrije burgers die zelf de geestelijke ruimte hebben om al dan niet te kiezen voor een wereldbeschouwing. Frankrijk is een land dat dit ideaal omarmt. Een belangrijke taak van de staat die gewetensvrijheid propageert, is om groepsdwang te minimaliseren. De Commissie Stasi is hiervan een voorbeeld. Deze commissie overhandigde in 2003 onder leiding van Bernard Stasi een rapport aan de Franse president Chirac. De hoofdvraag was: hoe moet de Franse staat omgaan met de multiculturele samenleving? De commissie Stasi droeg argumenten aan voor de neutrale staat. In Nederland kwam vooral het verbod op het dragen van hoofdoeken op scholen in het nieuws.

Philipse is enthousiast over de commissie Stasi: 'In Frankrijk werkt dit verbod op het dragen van hoofddoeken, keppeltjes of andere religieuze uitingen op scholen uitstekend. Religieuze dwang op kinderen is immoreel. Nederland trekt zich er niets van aan, maar we hebben wel het Verdrag inzake de Rechten van het Kind van de Verenigde Naties ondertekend. Kinderen hebben ook godsdienstvrijheid.'

'Het Franse ideaal van neutraliteit is hoogstaander dan het Nederlandse'

'Natuurlijk botst zo'n hoofddoekverbod in sommige gevallen met de overtuiging van de ouders. Maar dit is nu een kwestie van opvoeden. De staat heeft als taak om de kinderen op te voeden zonder groepsdwang. Dit is dus een hoogstaander ideaal dan het Nederlandse, waar kinderen worden onderworpen aan de religieuze ideeën van de ouders. In Frankrijk worden de kinderen beschermd.'

•• 7 ••

Functioneert de multiculturele samenleving in Frankrijk zoveel beter dan in Nederland? De uitbarstingen in de banlieus laten zien dat de multiculturele samenleving in Frankrijk nog niet louter uit verlichte burgers bestaat die de geschapen gewetensvrijheid weten te waarderen.

'De Commissie Stasi wilde in eerste instantie het verbod op hoofddoek en keppeltje niet opnemen in het advies, maar op verzoek van moslim meisjes is het uiteindelijk wel opgenomen. Deze meisjes zijn blij om een uitweg te hebben voor de groepsdwang van hun families.' Volgens Philipse staan de rellen in de voorsteden los van de adviezen van de Commissie Stasi. 'Immigranten zijn daar in de voorsteden gedumpt, zonder kans op werk. Dat is een heel ander verhaal.'

'Discussie over dubbele nationaliteit had zonder demagogie gevoerd moeten worden'

Die neutraliteit van de staat betreft niet alleen de scholen. De rechterlijke macht bijvoorbeeld, moet diezelfde neutraliteit uitstralen. 'De rechterlijke macht draagt speciale kleding en dat is niet voor niets. Je wilt niet dat een katholiek of een kraker of een moslim of een atheïst jou veroordeelt. Je wilt dat een rechter je veroordeelt. In deze staatsambten is kledingkeuze belangrijk. Ik vind dat je daar dus ook geen hoofddoek of keppeltje mag dragen. Maar in andere beroepen is dat geen probleem, zoals in de functie van advocaat.'

In al deze kwesties gaat het om het vermijden van de geringste schijn van partijdigheid of vooroordeel bij staatsfunctionarissen. Dat beginsel geldt ook bij de recente discussie over de dubbele nationaliteit van bewindslieden. 'Ik vind wel dat die discussie gevoerd moet worden, maar dan zonder demagogie. De vraag waar het in feite om gaat is of een kandidaat-minister of -staatssecretaris bepaalde functies of institutionele bindingen heeft die wellicht op gespannen voet kunnen komen te staan met het goed uitoefenen van zijn of haar taken. Een minister die bijvoorbeeld een eigen bedrijf heeft, moet de leiding van dat bedrijf aan anderen overdragen en de financiële betrokkenheid op afstand plaatsen. Een analoge vraag is of staatsburgerschap van een land als Turkije in strijd kan komen met het behartigen van het Nederlandse belang door een staatssecretaris. En stel dat een kandidaat-minister van mening is dat het kalifaat gevestigd moet worden in West-Europa, is dat ook een reden om kritisch te kijken naar de geschiktheid van die persoon voor het ambt.

.. 8 ..

'Zorgvuldig zijn met immigratiepolitiek'

Philipse betoogt in zijn *Atheïstisch manifest* dat immigratie kan leiden tot ondermijning van de 'morele eensgezindheid' van een samenleving. Die eensgezindheid is nodig voor het goed functioneren van iedere samenleving, in het bijzonder van de democratische rechtsstaat: 'De democratische rechtsstaat is alleen mogelijk als grote bevolkingsgroepen erachter staan.' En dat kan een probleem worden met de immigratie in Nederland, betoogt hij: 'Religieus fundamentalisme is onverenigbaar met de beginselen van een liberale democratie, want iemand die zijn eigen godsdienst voor de enig ware houdt, zal vrijheid van godsdienst beschouwen als een uitvinding van de duivel. Grote stromen van immigranten leveren eveneens een gevaar op voor de democratie. Ze leiden tot reacties van uitsluiting bij delen van de oorspronkelijke bevolking, die niet zelden een antidemocratisch karakter hebben. Bovendien zijn de culturen waaruit de immigranten afkomstig zijn vaak op allerlei punten moeilijk te verenigen met de westerse beschaving' (p. 49).

Betekent deze passage dat de morele eensgezindheid wordt bedreigd in Nederland?

'Ach nee, over de meeste ethische kwesties bestaat een relatief grote eensgezindheid tussen de islam, het christendom en seculiere levensbeschouwingen.

Verschillen betreffen vooral de seksuele moraal. In de ene cultuur wordt het in beginsel toegestaan dat een man meerdere vrouwen trouwt, in de andere niet.

Belangrijker is: in meerderheid zijn de moslims in Nederland voor een rechtsstaat, zo neem ik aan.'

'In wezen gaat het om een opvoedingsprobleem'

'Het zijn vooral jongeren van de tweede generatie die soms moeite hebben met de Nederlandse rechtsorde. Dit zijn vooral Marokkanen of Antillianen, en vooral jongens. Om hoeveel mensen het dan gaat, is een empirische kwestie. In wezen gaat het om een opvoedingsprobleem, dat natuurlijk hardnekkig kan zijn. Als er terroristen zijn in Nederland, zijn het ontspoorde, miskende jongetjes van de tweede generatie.'

Is immigratie in Nederland een probleem voor de Nederlandse samenleving?

Philipse 'We hebben 55.000 gastarbeiders in Nederland binnengehaald. Deze groep heeft nu geleid tot een aanhang van een miljoen. Achteraf bezien is het niet verstandig dat we dit zo hebben gedaan, want een groot deel van deze immigranten kwam niet naar Nederland omdat ze geschikt waren voor arbeid waar wij behoefte aan hebben. Bovendien kozen niet allen voor de Nederlandse cultuur. De maatschappelijke kosten van deze immigratiepolitiek (als die er al bewust was) zijn dan ook hoger dan de baten.'

.. 9 ..

'In het publieke domein worden dingen niet meer gezegd'

Philipse is de eerste om het 'probleem' van de verdrukking van de atheïsten te relativeren temidden van de andere problemen voor de Nederlandse overheid, zoals het milieuprobleem. 'Atheïsme wordt geen strobreed in de weg gelegd.' Waarom is hij dan toch zo'n belijdend atheïst? 'In deze tijd bestaat een reëel risico van zelfcensuur.' Hij noemt als voorbeeld Paul Cliteur, de Nederlandse rechtsgeleerde en filosoof die in 2004 stelde dat hij zich beperkt voelde in het uiten van zijn mening over de islam nadat hij door anderen als racist was bestempeld. Hij noemt ook toneelstukken die uiteindelijk niet zijn opgevoerd, alle stukken waarin gelovigen worden beledigd. 'Kennelijk hebben gelovigen lange tenen.' Deze zelfcensuur is nu nieuw. 'In het publieke domein worden dingen niet meer gezegd. Na de moord op Theo van Gogh had regering moeten optreden en de vrijheid van meningsuiting actief moeten propageren. In plaats daarvan probeerde minister Donner het verouderde strafwetsartikel over godslastering weer van stal te halen.'

‘Uiteindelijk is het me te doen om de waarheid’

Als de relatie tussen staat en religie maar een klein probleem is temidden van grote wereldproblemen, waarom besteedt Philipse er dan zoveel energie aan? ‘Oorspronkelijk kwam mijn pennetje in beweging doordat Hirsch Ballin, toen minister van Justitie, in 1994 betoogde dat het maatschappelijke middenveld, lees de kerken, nodig waren voor handhaving van het strafrecht. Dat vond ik een bewijs van onvermogen voor een minister van Justitie. Maar goed, dat was de aanleiding. Breder gezien is er ook een noodzaak om het atheïstische geluid te laten horen. Zo neemt wereldwijd de seculiere bevolking relatief in omvang af. Gelovigen krijgen meer kinderen. Dat is niet prettig. De vraag die ik stel is: wat betekent deze demografische ontwikkeling op termijn voor de democratische rechtsstaat?’

•• 10 ••

‘En je ziet de noodzaak van een atheïstische stem ook in de Verenigde Staten. De Bush-regering benoemt in belangrijke overheidsfuncties mensen omdat ze afkomstig zijn uit religieuze pressiegroepen en niet primair op grond van hun deskundigheid. Dat is een ramp. De invasie in Irak bijvoorbeeld is sterk beïnvloed en gemotiveerd door deze clubs. De invloed van religieuze fanatici op de Bush-regering is ook zichtbaar in de terugtrekking uit programma’s voor geboortebeperving. Het religieuze geluid is altijd beter te horen omdat er geen atheïst is die wordt betaald voor verkondiging van zijn geluid, anders dan de priesters en de bisschoppen, dominees en de paus.’

Zijn nieuwe academische werk gaat over godsdienstfilosofie. Het is een ‘technisch’ boek. Hij laat me een boek van een collega zien, vol formules en wiskundige tekens, dat de waarheid dan wel onwaarheid van het ontologisch gods-bewijs moet aantonen. ‘Atheïsten hebben twee redenen om het publieke debat te zoeken. Veel atheïsten betogen dat het geloof schadelijk is. Gelovigen brengen dan weer in dat hun geloof wel degelijk nuttig is of kan zijn. Maar dat is niet mijn positie. Mij is het uiteindelijk te doen om de waarheid van religieuze overtuigingen.’

Belangrijke publicaties van Herman Philipse:

- *Atheïstisch manifest en De onredelijkeheid van religie*, Amsterdam, Bert Bakker, 2007 (achtste druk met een voorwoord van Ayaan Hirsi Ali).
- *Heidegger's philosophy of being. A critical interpretation*, Princeton University Press, 1998.